

УДК 316.614 – 058.57

СОЦІАЛЬНА МІМІКРІЯ ЗВІЛЬНЕНИХ З МІСЦЬ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ ЯК АДАПТИВНИЙ СПОСІБ ПОВЕДІНКИ

В. В. Проскура

*Національний університет “Львівська політехніка”,
вул. Квітнева, 6, м. Львів, 79044, Україна,
proskura.v@gmail.com*

У статті подано теоретичний аналіз та результати емпіричного соціологічного дослідження соціальної мімікрії осіб, звільнених з місць позбавлення волі. Розглядаються закономірності, що призводять до високих показників рецидивної злочинності.

Ключові слова: соціальна мімікрія, соціальна адаптація.

Покарання у вигляді позбавлення волі було і продовжує залишатися найбільш розповсюдженим видом кримінального покарання. Станом на 01.01.2011 року в українських місцях позбавлення волі перебувало 154 027 осіб. Крім доволі незначної частки засуджених довічно, решта засуджених до позбавлення волі рано чи пізно повертається у суспільство. Принаймні частково масштаб впливу на суспільство можна оцінити зважаючи на те, що лише протягом 2010 року з установ виконання покарань звільнилося 37 227 осіб [9].

Середовище та умови перебування в установі виконання покарань спричиняють розрив соціальних зв'язків, зміни психіки, погіршення стану здоров'я, розумову та моральну деградацію. Особистість засудженого змінюється і після його повернення у суспільство; часто він має значні труднощі під час спроб інтегруватися у суспільство та не в змозі існувати в рамках закону. Ці перешкоди є важливою причиною рецидивної злочинності – з числа засуджених у 2010 році осіб раніше вже відбували покарання 55,1% [9]. Однак навіть серед тих колишніх засуджених, хто під час відбування покарання та після звільнення виявляв ознаки “виправлення” не всі успішно засвоюють цінності суспільства. Зовні соціально схвалювана поведінка у певних випадках може свідчити лише про удаване виправлення – своєрідну мімікрійну поведінку. Вивчення явища соціальної мімікрії колишніх ув'язнених допоможе виявляти таких осіб та краще впливати на них з метою повноцінної адаптації та інтеграції цих людей у суспільство, адже від ефективності згаданих процесів значною мірою залежить рівень рецидивної злочинності в державі, моральне відродження та безпека суспільства загалом.

Метою цієї статті є дослідження особливостей соціальної мімікрії колишніх ув'язнених. Для досягнення цієї мети були вивчені концептуалізації цього явища, особливості адаптивних ситуацій, з якими стикаються звільнені з місць позбавлення

волі, характеристики середовища та їхній вплив на вибір звільненим адаптивних способів поведінки.

Адаптивні ситуації, з якими стикається колишній засуджений, мають місце на трьох рівнях: мікро-, мезо- та макрорівні. Зокрема мікрорівневі адаптивні ситуації зосереджуються на інтересах окремої особи, а визначальними чинниками впливу на адаптивну поведінку звільненого є можливість чи неможливість забезпечення головних потреб – отримати їжу, одяг, притулок, медичну допомогу тощо. Мезорівень стосується інтересів соціальних груп (сім'я, колектив засуджених тощо) у їхній взаємодії з інтересами окремої особистості. Так, досить часто у звільненого виникають проблеми у спілкуванні з членами сім'ї. Макрорівнева адаптивна ситуація співвідноситься з інтересами суспільства загалом, а зміни визначаються масштабними зрушеннями [3, с. 11–12].

Адаптацію особистості забезпечують три основні групи засобів: інституційні, нормативно-регулятивні (соціокультурні) та особистісні [3, с. 12]. Адаптивна активність особи спрямовується на освоєння соціальних ролей, норм, ціннісних орієнтацій, входження у нові соціальні групи і набуття у них визначеного соціального статусу. Зважаючи на доволі низький соціальний статус звільнених з місць позбавлення волі та переважне застосування примусових нормативно-регулятивних засобів, адаптація на усіх трьох рівнях до певної міри є вимушеною, а середовище доволі агресивним.

За рівнем агресивності-сприятливості Л. Корель виділяє три види зовнішнього середовища: агресивне, нейтральне, сприятливе. За умови його агресивності виникає конфліктна ситуація, що закінчується настанням рівноваги внаслідок компромісу, знищенням однієї із сторін [4, с. 106] або обранням мімікрійних способів поведінки.

Я. Леверовська та ін. виділяють чотири стадії (рівні) адаптації особи в новому середовищі: 1) початкова стадія, коли індивід чи група усвідомлюють, як вони мають поводитися в новому соціальному середовищі, але внутрішньо не готові прийняти систему цінностей нового середовища; 2) стадія терпимості, на якій як особистість, так і її соціальне середовище виявляють взаємну терпимість до цінностей та форм поведінки; 3) акомодация, яка пов'язана із взаємними поступками – середовище також визнає деякі з цінностей свого нового члена і пристосовується до них, а не лише відсторонено толерує; 4) повне пристосування (асиміляція) відбувається, коли межа між цінностями індивіда та середовища стирається. Найчастіше при цьому індивід відмовляється від своїх колишніх цінностей [8, с. 941]. Очевидно, факт перебування індивіда на певній стадії процесу може відбивати те, наскільки він досягнув бажаної точки (у цьому випадку повного пристосування). Зважаючи на те, що звільненим часто важко розраховувати на значну терпимість з боку соціального оточення чи визнання їхніх цінностей, процес адаптації далеко не у всіх доходить до останньої четвертої стадії, а вже після першої стадії засуджений змушений виявляти мімікрійні способи поведінки.

До підвидів захисних (та вимушених) адаптацій Л. Корель поряд з компенсаторними та деприваційними відносить і мімікрійні [4, с. 140–141]. На думку А. Лобанової, у несприятливих умовах соціальна мімікрія (або псевдоадаптація) не є найоптимальнішим, проте є найприйнятнішим засобом адаптації, і, здебільшого, має вимушений характер. Особливо швидко вона поширюється в кризові періоди життя суспільства [6, с. 45–46]. Соціальна мімікрія – це тип вимушеного пристосування до макросистеми,

за якого коригування поведінки ґрунтується на маскуванні традиційних установок, а зовнішня пристосовуваність поєднується з негативним ставленням до норм цієї макросистеми і її вимог. Вона являє собою адаптивний спосіб поведінки соціальних суб'єктів, котрі в силу певних обставин незадоволені існуючою навколо них соціальною ситуацією і змушені маскувати свої справжні цінності, наміри, цілі, вдаючись до різноманітних засобів [6, с. 46]. Така адаптація супроводжується лише поверховими змінами у внутрішній структурі адаптанта, тому може призвести до швидкого повернення звільненого до “попереднього стану” з відповідними установками, та моделями поведінки [4, с. 128]. Засвоєні унаслідок пенітенціарної (та кримінальної загалом) соціалізації норми, цінності та зразки поведінки маскуються під видимими ознаками “виправлення”.

Найпоширенішими у повсякденному житті, на думку зазначеної авторки, є такі форми мімікрійної соціальної поведінки за цільовою ознакою: мімікрія-захист, мімікрія-ціледосягнення та соціальний міметизм (копіювання поведінки та образів авторитетних осіб) [7, с. 16]. На нашу думку, основною формою поведінки засуджених та звільнених є мімікрія-ціледосягнення. Конкретними цілями для засуджених можуть виступати умовно-дострокове звільнення та інші заохочення з боку адміністрації виправної установи, а для звільнених – відсутність прямого конфлікту з правоохоронними органами, дострокове зняття адміністративного нагляду чи судимості, отримання допомоги з боку соціальних служб тощо.

Варто зазначити, що важливою причиною імовірної подальшої антисоціальної та мімікрійної поведінки засудженого є тривале перебування в умовах специфічної субкультури місць позбавлення волі, що формує відповідний світогляд [1, с. 48]. Позитивні якості особистості засудженого трансформуються в негативні – прийняття вимог кримінального світу, співвіднесення своєї поведінки зі злочинськими традиціями тощо.

Рівень інтегрованості в злочинну субкультуру значною мірою визначає ставлення колишнього ув'язненого до суспільства та бажання адаптуватися до його вимог. Вказаний рівень часто залежить від виду злочину [5, с. 323]. Наприклад, більшість кишенькових злодіїв та шахраїв є “професійними злочинцями” і мають значно менше шансів ресоціалізуватися.

У сучасній системі виконання покарань досить широко практикується умовно-дострокове звільнення (УДЗ). Зокрема, протягом 2010 року з установ виконання покарань 21 237 осіб звільнено умовно-достроково, що складає 57 % від усіх звільнених [9]. Сутність УДЗ полягає в тому, що засудженого звільняють до закінчення зазначеного у вирокі терміну після досягнення цілей покарання. УДЗ носить заохочувальний характер і пов'язується з такими ознаками виправлення засудженого як правомірна поведінка, добросовісне ставлення до праці, навчання, участь у виховних заходах тощо [2, с. 136]. Зважаючи на достатньо високий рівень рецидивних злочинів серед цієї категорії звільнених, можна говорити про мімікрійну поведінку таких засуджених під час відбування покарання.

Після звільнення частина колишніх ув'язнених підлягає обов'язковому контролю з боку уповноважених структур. Зокрема кримінально-виконавча інспекція здійснює контроль за поведінкою умовно-достроково звільнених осіб, а міліція – осіб, засуджених

за злочини, пов'язані з незаконним обігом наркотичних речовин тощо.

З метою вивчення передумов та потенційних стратегій соціальної адаптації ми провели опитування у вітчизняних місцях позбавлення волі. Охоплено усі п'ять передбачених українським законодавством видів колоній у трьох областях України у трьох регіонах: південно-східному (Запорізька область), центральному (Київська область) та західному (Львівська область). Вибіркову сукупність становили засуджені чоловіки, старші за 18 років, які знаходилися у виправних колоніях та яких мали звільнити протягом наступних 6 місяців. Усього в дослідженні було опитано 514 респондентів чоловічої статі у віці від 18 до 62 років.

За результатами опитування з'ясувалося, що засуджені мають низку негативних передумов для соціальної адаптації: недостатня кількість та якість соціально корисних зв'язків, психологічні проблеми, низький матеріально-економічний рівень, низький професійно-кваліфікаційний рівень засуджених, незадовільний стан здоров'я, низький рівень освіти, низький рівень поінформованості про життя суспільства, брак досвіду самостійного керування своїми ресурсами тощо.

Зважаючи на низку негативних передумов, ми цікавилися як засуджені збираються діяти після звільнення. З'ясувалося, що опитані після звільнення здебільшого розраховують на власні сили (48,3%) та підтримку рідних (39,6%). Причому із підвищенням рівня безпеки колонії зменшується очікування допомоги з боку родичів та збільшується кількість переконаних у тому, що насамперед вони самі зможуть собі допомогти. Значно менше респондентів очікують на допомогу знайомих (4,0%) та підтримку з боку держави (6,3%).

Засуджені вважають, що після звільнення людина сама повинна себе забезпечити (58,8%) і майже вдвічі менше опитаних вважають, що держава повинна нести більше відповідальності за зайнятість, матеріальне становище громадян, їхнє забезпечення (32,2%). Важко відповісти на запитання було для 9,1% респондентів. Ці дані можуть свідчити як про відносно активну позицію засуджених, так і про розчарування у підтримці з боку державних структур та суспільства загалом.

Центральним у дослідженні потенційних стратегій адаптації до життя після звільнення було питання про використання при цьому протиправних шляхів (див. табл. 1). Найбільша частка опитаних (40,7%) для інтеграції буде використовувати різні засоби (включаючи протиправні) залежно від обставин, а 8,1% вважає, що за сучасних умов, для пристосування до життя придатними є будь-які шляхи. Позитивним, на нашу думку, є те, що більше третини (35,8%) засуджених вважають, що за будь-яких обставин не можна йти протиправними шляхами. Важко відповісти на це запитання було для 15,3%.

Таблиця 1

Прийняття можливості піти на протиправні дії та аморальні вчинки (обман, хитрість) заради вдалого пристосування до життя у суспільстві

Варіант відповіді	Частота	% до всіх респондентів	% тих, хто дав відповідь
За будь-яких обставин не можна йти протиправними шляхами	182	35,41	35,76
Залежно від обставин	208	40,47	40,86
За сучасних умов, для пристосування до життя придатними є будь-які шляхи	41	7,98	8,06
Важко відповісти	78	15,18	15,32
Усього дали відповідь	509	99,0 %	99,0%

Зважаючи на доволі значну частку опитаних, які припускають можливість застосування протиправних дій, а також тих, хто впевнений у необхідності цього та беручи до уваги небажання більшості засуджених повторно потрапити у місця позбавлення волі, можна говорити про майже дві третини засуджених, які можуть сформувати групу адаптантів, що будуть використовувати мімікрійні способи поведінки. Такі результати можна пояснити і вітчизняними реаліями, адже українське суспільство значною мірою характеризується ознаками аномії, яка найяскравіше виявилася у 1990-х роках.

Досягнення звільненими певного матеріального рівня та неповернення в місця позбавлення волі не можуть виступати самодостатніми ознаками успішної адаптації та засвоєння норм суспільства, а часто лише свідчать про ритуалістські або мімікрійні способи адаптації. При цьому постає питання, до яких цінностей, цілей та засобів їх досягнення потрібно адаптуватися звільненому. Адже часто порушують норми суспільства не лише пересічні громадяни, які, наприклад, приховують доходи, дають хабарі чи застосовують насильство в сімейних відносинах. Нерідко це роблять і офіційні особи, які самі вчиняють аморальні чи навіть злочинні дії. Наприклад, свідомо прискіплюючись до колишнього ув'язненого, у нього вимагають хабар за реєстрацію, відновлення документів або за менш ретельний нагляд. Знаючи про необхідність дати хабара, його розмір і даючи хабар, звільнений, з одного боку, порушує закон, а з іншого – діє згідно із неписаними правилами взаємодії сучасного українського суспільства. На нашу думку, тут спостерігається розрив між нормами поведінки на макрорівні та на мезорівні, що зумовлює додаткові труднощі для адаптанта.

Колишні ув'язнені як соціальна група є маргіналізованою спільнотою, що має чітко виражені проблеми із адаптацією та ресоціалізацією на усіх рівнях. Ці проблеми зумовлені зокрема такими характеристиками адаптаційного середовища як широке застосування дискримінаційних стигматизацій щодо звільнених з боку державних наглядових органів, загальна недовіра пересічних громадян у ставленні до колишніх ув'язнених, розрив між нормами поведінки на макро- та мезорівні. Середовище, у яке потрапляє значна частина звільнених, є до певної міри агресивним, а сама адаптація – вимушеною. Низка перешкод призводить звільнених до вчинення протиправних дій під час адаптації. Своєрідний “збій” у процесі адаптації виявляється як у рецидивній

злочинності, так і у соціальній мімікрії – вимушеному пристосуванні до макросистеми, за якого коригування поведінки звільненого ґрунтується на маскуванні традиційних установок, а зовнішня пристосовуваність поєднується з негативним ставленням до її норм і вимог.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. *Дубова О. Ф.* Адаптація лиц, освобожденных из мест лишения свободы / О. Ф. Дубова // Социальная работа : научно-популярный журнал. – 2007. – №1. – С. 48–53.
2. *Евтушенко И. И.* Условно-досрочное освобождение осужденных к лишению свободы и их ресоциализация : Монография / И. И. Евтушенко. – Волгоград : ВолгГТУ, 2005. – 174 с.
3. *Камбур А. В.* Соціальна адаптація особистості в суспільстві переходного типу: зміна ціннісних пріоритетів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к. соц. наук / А. В. Камбур. – Запоріжжя, 2007. – 20 с.
4. *Корель Л. В.* Социология адаптаций: вопросы теории, методологии и методики / Л. В. Корель. – Новосибирск : Наука, 2005. – 424 с.
5. *Литвинов О. М.* Поняття і класифікація причин та умов, що сприяють вчиненню злочину / О. М. Литвинов // Форум права. – 2008. – № 2. – С. 323–327.
6. *Лобанова А.* Соціальна мімікрія як адаптивний спосіб життєдіяльності / А. Лобанова // Соціологія : теорії, методи, маркетинг. – 1999. – №2. С. 44–53.
7. *Лобанова А. С.* Соціальна мімікрія як адаптивний спосіб життєдіяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра. соц. наук / А. С. Лобанова. – К., 2004. – 36 с.
8. Социология : энциклопедия / [сост. А. А. Гринцанов и др]. – Мн. : Книжный Дом, 2003. – 1312 с.
9. Ув'язнені та засуджені в установах департаменту: статистика-2010 [Електронний ресурс] // Тюремний портал. Громадська правозахисна організація “Донецький Меморіал”. – Режим доступу до статті: <http://www.ukrprison.org.ua/index.php?id=1301842616>

**SOCIAL MIMICRY OF THE FORMER INMATES
AS THE WAY OF ADAPTATION**

V. Proskura

*Lviv Polytechnic National university,
st. Kvitneva 6, Lviv, 79044, Ukraine,
proskura.v@gmail.com*

The article deals with theoretical elaboration of the concept of social mimicry in the process of the social adaptation of former inmates. The results of empirical study and the reasons influencing the repeated crime rates are analyzed.

СОЦИАЛЬНАЯ МИМИКРИЯ ОСВОБОЖДЕННЫХ ИЗ МЕСТ ЛИШЕНИЯ СВОБОДЫ КАК АДАПТИВНОЕ ПОВЕДЕНИЕ

В. В. Проскура

*Национальный университет “Львовская политехника”,
ул. Квитнева, 6, г. Львов, 79044, Украина,
proskura.v@gmail.com*

В статье представлен теоретический анализ и результаты эмпирического социологического исследования социальной мимикрии освобожденных из мест лишения свободы. Рассматриваются закономерности, которые ведут к высоким показателям рецидивной преступности.

Стаття надійшла до редколегії 14.03.2011

Прийнята до друку 11.04.2011